

KUSZYCI (NUBIJCZYCY) W POŁUDNIOWEJ SYRII*

Użyte w tytule dwie nazwy ludności, którą chcemy się zajmować, nie określają dwóch różnych grup etnicznych, lecz odnoszą się do mieszkańców rejonu położonego na południe od Egiptu, którzy byli określani w różnych źródłach różnie. Obecność Kuszytów (Nubijczyków) w Syrii znamy z tekstów klinowych, Biblii i źródeł egipskich od Nowego Państwa do okresu ptolemejskiego, lecz dotychczasowe badania nie uwzględniały całości danych. Niniejszy artykuł stawia sobie za cel zestawienie znanych obecnie źródeł i próbę wyjaśnienia obecności tej ludności w Syrii oraz ustalenia jej związków z Egiptem.

Z Kuszytami mogą kojarzyć się terminy Kšw, Kwšw, Kšj, Kḫ, które spotykamy jako określenia geograficzne już w źródłach egipskich Średniego Państwa (2040-1674 p.n.e.)¹. Kontekst, w jakim one występują, nie dostarcza nam jednak żadnych bliższych danych na temat tych rejonów, jak również nie pozwala jednoznacznie określić ich lokalizacji, a nawet ustalić, czy odnoszą się one do tego samego terytorium. Tylko dla opowiadania o Sinuhecie (Kšw) i tekstów egzekracyjnych (Kwšw) możemy z pewnym prawdopodobieństwem przypuszczać, że chodzi o Syrię środkową². Ich związek z Kusz położonym na południe od Egiptu wydaje się w tym

* Skróty użyte w artykule:

ÄAT – Ägypten und Altes Testament, Wiesbaden.

ÄgAbh – Ägyptologische Abhandlungen, Wiesbaden.

AbhMainz – Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften und der Literatur in Mainz.

CAMINOS LEM – R.A. CAMINOS, *Late-Egyptian Miscellanies*, Oxford 1954.

CGC – Catalogue Générale du Musée du Caire.

GARDINER LEM – A.H. GARDINER, *Late-Egyptian Miscellanies*, Bruxelles 1937.

IFAO – Institut Français d'Archéologie Orientale, Bibliothèque d'Etudes, Le Caire.

KITCHEN RI – K.A. KITCHEN, *Ramesside Inscriptions. Historical and Bibliographical*, Oxford 1973.

KITCHEN, TIP – K.A. KITCHEN, *Third Intermediate Period*, Warminster 1973.

MÄS – Münchener Ägyptologische Studien.

MIFAO – Mémoires publiés par les membres de l'Institut Français d'Archéologie Orientale, Le Caire.

SAOC – Studies in Ancient Oriental Civilisation, Chicago.

SMITH, *Onkhsheshonqy* – H.S. SMITH, *The Story of Onkhsheshonqy*, Serapis 6, 1980, p. 134-156.

SPIEGELBERG, *Namen* – W. SPIEGELBERG, *Zu dem alttestamentlichen Namen der Stadt Daphne*, ZÄS 65, 1930, p. 59-60.

VTS – Vetus Testamentum Supplement, Leiden.

ZÄS – Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde, Leipzig.

ZDPV – Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins, Wiesbaden.

¹ Cf. M. GREEN, *The Syrian and Lebanese Topographical Data in the Story of Sinuhe*, ChronEg 58, 1983, p. 45-46.

² *Ibidem*, p. 45, identyfikacja Kšw z biblijnym Geszur w rejonie jezior Kinnereth i Huleh, a Kwšw (*ibidem*, p. 46 n. 1) w rejonie doliny Beka.

czasie mało prawdopodobny, a w każdym razie nie mamy na ten temat pozytywnych danych³.

Kuszyci (Nubijczycy) określani są w tekstach klinowych z el-Amarna, a więc z połowy XIV w. p.n.e. jako „ludzie kraju Ka-ši/Ka-si/Ka-a-ša”⁴, a w kilku tekstach jako „ludzie kraju Meluhha”. Ten ostatni termin od połowy II tysiąclecia odnosił się do terytorium na południe i południowy wschód od Egiptu⁵. W tabliczkach amarneńskich posiada jednak to samo znaczenie co Kaši. W Biblii występuje termin Kuś, który Septuaginta tłumaczy przez Αἰθιοπες.

Wydaje się pewne, że klinowe i biblijne określenia pochodzą z języka egipskiego. Z jednej strony obserwujemy ożywione i różnorodne kontakty Egiptu z Syrią, która przez dłuższy okres czasu stanowiła prowincję państwa faraonów, a z drugiej znajdujemy nad Nilem licznych Nubijczyków. Pojawiają się oni już w Starym Państwie jako jeńcy wojenni, a także napływają dobrowolnie. Czasem są osiedlani w grupach, tworząc zwarte środowiska, ale częściej spotykamy ich w służbie króla lub świątyni, jako pojedyncze osoby zatrudnione jako służba domowa, żołnierze, pasterze, myśliwi, a w okresie Nowego Państwa także jako woźnice, nosiciele wachlarza itp.⁶

Znaczenie terminu Kś w Egipcie ulegało zmianom z biegiem czasu. Od okresu Nowego Państwa Kś było ogólnym określeniem Nubii i Sudanu⁷. Mieszkańców tego rejonu nazywano Nhsj.w, a w okresie grecko-rzymskim również Ikś/Igś, w transkrypcji greckiej Έκυσς⁸.

Wiemy, że ludność mieszkająca na południe od Egiptu charakteryzowała się ciemną skórą i na tę cechę wskazują nasze źródła. Jeremiasz (13, 23) stawia pytanie: „Czy Kuszyta może zmienić swoją skórę, a lampart swoje cętki?”. Podobna idea przyświecała stwierdzeniu, jakie znajdujemy w Nauce Anchseszonka (21, 5)

³ Obecność Nubijczyków w Azji za panowania Hyksosów na podstawie danych archeologicznych przyjmował H. JUNKER, *Der nubische Ursprung der sogenannten Tell el-Jahudije-Vasen* [SBWien 198.3], Wien 1921, p. 123. Wniosek taki wydaje się problematyczny. Cf. T.G. SÄVE-SÖDERBERGH, *Ägypten und Nubien. Ein Beitrag zur Geschichte altägyptischer Aussenpolitik*, Lund 1941, p. 139, 234.

⁴ Identyfikacja tej nazwy w tekstach klinowych z krajem położonym na południe od Egiptu budziła wcześniej kontrowersje. Cf. na ten temat H. KLENGEL, *Das Land Kusch in den Keilschrifttexten von Amarna, Ägypten und Kusch* [Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients 13], Berlin 1977, p. 227, 231.

⁵ Cf. W.F. LEHMANS, *Foreign Trade in the Old Babylonian Period*, Leiden 1960, p. 159-160; I.J. GELB, *Makkan and Maluhha in Early Mesopotamian Sources*, *Rassyr* 64, 1970, p. 1-8.

⁶ Ogólny obraz tej ludności daje SÄVE-SÖDERBERGH, *op. cit.*, p. 230-240; cf. też K. ZIBELIUS, *Die ägyptische Expansion nach Nubien*, Wiesbaden 1988, p. 115-125.

⁷ IDEM, *Afrikanische Orts- und Völkernamen in hieroglyphischen und hieratischen Texten*, Wiesbaden 1972, p. 166-169.

⁸ Cf. e.g. „wszyscy Nhsj.w z W3w3.t, K3s (Kusz), Š3^c.t, Bks (kraje położone na południe od Egiptu)” w tekście z XII dynastii (G. POSENER, (*Nhsjw*) et (*Md³j*), *ZÄS* 83, 1958, p. 39). Księcia Kusz nazywa Kames Nhsj (XVII dynastia; *ibidem*, p. 42). Cf. Nhsj z Kusz w P. Anastasi IV 16, 5 (okres Ramessydów; A.H. GARDINER, *Late-Egyptian Miscellanies*, Bruxelles 1937, p. 52; R.A. CAMINOS, *Late-Egyptian Miscellanies*, Oxford 1954, p. 200). Dla określenia królestwa Kusz używa się później nazwy p3 t3 Nhs „kraj Nubijczyka” (S. SAUNERON, J. YOYOTTE, *La campagne nubienne de Psammétique II et sa signification historique*, *BIFAO* 50, 1950, p. 174, n. 2). Cf. ZIBELIUS, *op. cit.*, p. 140.

„Nubijczyk (Nḥs) nie może pozbyć się (swej) skóry”⁹. Nie ulega wątpliwości, że w obu wypadkach chodzi o ciemny kolor skóry właściwy mieszkańcom Południa. Także na płaskorzeźbach i malowidłach egipskich są oni przedstawiani jako ciemnoskórzy o negroidalnych lub nilotyckich rysach twarzy i wlnistych włosach¹⁰.

Zapewne tej samej cechy dotyczy zwykle imię P3-Nḥs „Nubijczyk”, które pojawia się w Egipcie¹¹. Na podstawie tekstu dwujęzycznego wiemy, że jego transkrypcją grecką było Πνωστ(ις)¹². Na jego znaczenie rzucają pewne światło filiacje okresu rzymskiego: Pnas(is), syn Melasa („Czarnego”) i Melas, syn Pnasisa¹³. Imię P3-Nḥs zostało zapożyczzone przez Żydów pierwotnie zapewne z tym samym znaczeniem jako Pinkus/Pinkas, a Septuaginta transkrybuje je przez Φινεες¹⁴.

Zebrane źródła dzielą się wyraźnie na trzy grupy czasowe: A. XIV-XII w. p.n.e.; B. IX-VII w. p.n.e.; C. VII-III w. p.n.e.

A. XIV-XII w. p.n.e.

Znaczna część Syrii stanowiła w okresie Nowego Państwa prowincję Egiptu¹⁵. Wiązała się z tym ożywiona korespondencja między faraonem a książętami sprawującymi władzę w podległych im krajach. Jej część odnaleziono w el-Amarna na tabliczkach klinowych¹⁶. Dają nam one bardzo szczegółowy wgląd w związki mię-

⁹ P. BM 10508 - S.R.K. GLANVILLE, *The Instructions of 'Onkhseshonqy* [Catalogue of Demotic Papyri in the British Museum, vol. 2], London 1955, *passim*; H.-J. THISEN, *Die Lehre des Ankhsheshonqi* [Papyrologische Texte und Abhandlungen, 32], Bonn 1984, *passim*.

¹⁰ Cf. przedstawienia zestawione przez R. DRENKHAN, *Darstellungen von Negern in Ägypten*, Hamburg 1967, *passim*; J. VERCOUTTER, *L'iconographie du noir dans l'Égypte ancienne des origines à la XXVe dynastie* in: *L'Image du Noir dans l'Art Occidental*, vol. I, *Des Pharaons à la chute de l'Empire romain*, F.M. SNOWDEN ed., Paris 1976, p. 33-88. Cf. świadectwo DIODORA (III 8, 1) dla okresu późniejszego.

¹¹ H. RANKE, *Die ägyptischen Personennamen*, vol. I, Hamburg – Glückstadt 1935, p. 113. 13; 209. 14; E. LÜDDECKENS et al., *Demotisches Namenbuch*, vol. I, Wiesbaden, p. 194. Wydaje się pewne, że rzadko tylko odnosiło się ono do pochodzenia. Cf. W. HELCK, *Hurriter*, LÄ 3, 1980, p. 87; W.A. WARD, *Some foreign Personal Names and Loan-Words from the Deir el-Medineh Ostraca* in: *Essays in Ancient Civilization Presented to H. J. Kantor*, A. LEONARD, B.B. WILLIAMS eds. [SAOC 47], Chicago 1989, p. 287-303.

¹² P. Freiburg Inv. nr. 130 (W. CLARYSSE, *Financial problems of the beer-seller Ameneus*, Enchoria 16, 1988, p. 13-18; SB XX 14430).

¹³ Odpowiednio O. Mich. 632 i SB XIV 12109 z Karanis. Cf. *ibidem*, p. 17. Imiona te nie zawsze musiały się odnosić do koloru skóry. Cf. na ten temat mój artykuł in: *Festschrift P.W. Pestman* (w druku).

¹⁴ Nosili je wnuk Aarona, brata Mojżesza (Wj 6. 21), jeden z synów Heliego (1 Sm 1, 3), syn Eleazara (Ezd 7, 5; 8, 33) i wielu innych. Imię to zachowało się do naszych czasów. Cf. H. RANKE, *Les noms propres égyptiens*, ChronEg 11, 1936, p. 296; A.H. GARDINER, *The Egyptian Origin of Some English Personal Names*, JAOS 56, 1936, p. 191-192; E. LÜDDECKENS, *Ägypten und Kusch* [Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients 13], Berlin 1977, p. 291.

¹⁵ M. ABDOUL KADER, *The Administration of Syro-Palestine during the New Kingdom*, ASAE 56, 1959, p. 105-137; R. DE VAUX, *Histoire ancienne d'Israël. Des origines à l'installation en Canaan*, Paris 1971, p. 85-119; R. HACHMANN, *Die ägyptische Verwaltung in Syrien während der Amarnazeit*, ZDPV 98, 1982, p. 17-49; S.I. GROLL, *The Egyptian Administrative System in Syria and Palestine in the 18th Dynasty* in: *Festgabe für H. Brunner*, M. GÖRG ed. [ÄAT 5], Wiesbaden 1983, p. 234-242; W.J. MURNANE, *The Road to Kadesh* [SAOC 42], Chicago 1985, p. 177-242.

¹⁶ Korzystam z tłumaczenia W.L. MORANA, *Les lettres d'El-Amarna*, Paris 1987. Odnośnie datowania

dzy Egiptem a Syrią. Pochodzą głównie z okresu panowania Amenhotepa IV (Echnatona; ok. 1372-1354), kiedy władza egipska w Syrii była poważnie zagrożona przez Hetytów, władcę Amurru i plemiona Hapiru. Zagrożeni książęta zwracali się do króla o przysłanie pomocy wojskowej. Temat ten porusza mniej więcej jedna trzecia wszystkich zachowanych tekstów. Na około 400 dokumentów tylko w dwunastu jest mowa o ludziach z Kusz i Meluhha¹⁷.

Większość danych o tych ludziach pochodzi z listów, których autorem jest Rib-Adda z Gubla (Byblos). Zwraca się on do króla o przysłanie żołnierzy celem obrony powierzonego mu miasta. Wymienia przy tym albo żołnierzy jednego z wymienionych krajów obok żołnierzy egipskich¹⁸, albo tylko tych ostatnich¹⁹. Podawane w listach liczby wahają się od 10 do 400 ludzi, przy czym stosunek żołnierzy egipskich do pozostałych nie jest stały. EA 127, 22 wymienia 100 ludzi (z Egiptu) i stu żołnierzy z Kusz, podobnie EA 132, 17 - 50-100 ludzi (z Egiptu) i 50-100 ludzi z kraju Meluhha, ale EA 131, 13 mówi o 300 żołnierzach z Egiptu i 100 ludziach z kraju Kusz. We wszystkich wypadkach chodzi o natychmiastową pomoc dla doraznej obrony miasta do czasu przybycia większej armii celem odparcia wroga²⁰.

Wśród licznych prośb o pomoc wojskową, jakie spotykamy w tekstach z el-Amarna, tylko Rib-Adda wymienia czarnych wojowników. Zapewne łączy się to z faktem, że książę ten wysłał do faraona bardzo wiele listów (przynajmniej 57), a ich charakter odbiega od tego, jaki znamy z pozostałej korespondencji²¹. Teksty te wyszły z kancelarii Rib-Addy i nie wiemy, czy i w jakim stopniu jego prośby zostały spełnione, ponieważ skarży się on, że jego listy pozostają bez odpowiedzi²². Autor ten wspomina jednak również o wcześniejszych dostawach wojsk dla niego²³ i aktualnych dla innych książąt²⁴. W jednym z listów (EA 117, 81) zwraca się on do króla o przysłanie garnizonu egipskiego, dodając, by wraz z nim przysłać ludzi z Meluhha „zgodnie ze zwyczajem twoich przodków”. Obecność Kuszytów w Palestynie potwierdza Abdi-Hepa z Jerozolimy, który skarży się, że zaatakowali oni jego siedzibę (EA 287). Prawdopodobnie powodem ataku było złe zaopatrzenie, ponieważ autor na ten element zwraca szczególną uwagę.

Przedstawione wyżej informacje dotyczą niewątpliwie armii egipskiej, w której służyli żołnierze pochodzenia nubijskiego. Dość często stanowili oni część oddziałów egipskich, a ich ubiór i uzbrojenie nie różniło się od egipskiego, ale także tworzyli odrębne oddziały wojskowe²⁵. Możemy przyjąć, że żołnierze ci przebywali w Syrii w ciągu całego okresu, kiedy terytorium to stanowiło część państwa

tych tekstów cf. *ibidem*, p. 47-56.

¹⁷ Temat ten podjął przed kilku laty KLENGEL, *op. cit.*, p. 227-232.

¹⁸ EA 70, 19; 95, 40; 108, 67; 112, 20; 117, 81. 91, 93; 127, 22; 131, 13; 132, 57.

¹⁹ Eg. EA 83, 21-23; 85, 18-22; 91, 28-30; 126, 33.

²⁰ Cf. eg. EA 71, 23-27; 79, 13-17.

²¹ Cf. eg. EA 106, 13-22; 117, 8-9, a także MORAN, *op. cit.*, p. 43-44.

²² Eg. EA 83, 21-23; 91, 28-30; 126, 21.

²³ Eg. EA 117, 45-52; 126, 23.

²⁴ Eg. EA 70, 23; 85, 20-22.

²⁵ A.R. SCHULMAN, *Military Rank, Title and Organization in the Egyptian New Kingdom* [MÄS 6], Berlin 1964, p. 22-24.

egipskiego. Oddziały te były z pewnością okresowo wymieniane, ale omówione źródła nie zawierają na ten temat informacji. Dopiero z okresu Ramessydów pochodzą dwie wzmianki o pięcio- i sześcioletnim pobycie wojskowych na terenie Syrii²⁶.

Na innego rodzaju pobyt Kuszytów w Syrii wskazuje list Niqmadu II z Ugarit, w którym autor prosi o przysłanie mu dwóch „służących z kraju Kaši” (EA 49). Prawdopodobnie w podobnym celu wysłał Ramzes II mężczyzn i kobiety z Melu-*hha* do Chatti²⁷. W obu wymienionych przypadkach chodziło zapewne o grupy mało liczne.

Szereg źródeł wskazuje na stałą i bardziej liczną obecność Kuszytów w Syrii. Jednym z głównych zagrożeń dla panowania egipskiego na tym terenie byli Hapiru, ludność o różnej przynależności plemiennej, osiedlająca się w różnych miastach i służąca jako żołnierze najemni, ale także zajmująca się rozbojem²⁸. Teksty z el-Amarna skierowane do faraona zawierają wiele oskarżeń pod ich adresem. Amen-hotep IV nie pozostał głuchy na te skargi, Zapewne z jego kancelarii wyszły dwa listy znalezione w Kamid el-Loz (Kumidi; południowy Liban)²⁹. W jednym, adresowanym do księcia Zalaja z Damaszku, autor nakazuje przesiedlenie Hapiru do miast kraju Kusz, gdzie mają mieszkać w miejsce ludności stamtąd uprowadzonej. Identyczny list został skierowany do księcia rejonu Szazana, prawdopodobnie w południowej Syrii. Być może należy stąd wnosić, że podobne listy zostały skierowane do wszystkich zarządców egipskiego terytorium w Syrii i mamy do czynienia z akcją zakrojoną na szerszą skalę.

Ten sam temat podejmują teksty i przedstawienia z grobu, który późniejszy król Haremhab zbudował sobie w Memfis, kiedy był jeszcze wodzem Tutanchamona. Sam grób, odkryty jeszcze w XIX w., został w dużym stopniu rozebrany, a poszczególne bloki zostały rozproszone po różnych kolekcjach. Stąd sceny i teksty nie są kompletne. Jeden z reliefów przedstawia książąt syryjskich przed faraonem, u którego zabiegają o pomoc prawdopodobnie przeciwko atakom ze strony plemion koczowniczych (być może chodzi o znanych z tekstów klinowych Hapiru). W odpowiedzi faraona, którą Haremhab przekazuje przy pomocy tłumacza, znajduje się m.in. zapowiedź:

„Wielki siłą (faraon) wyśle swój potężny miecz na czele [armii i] zniszczy ich (koczowników), splądruje ich osiedla, podpali [...] tych obcych ludów i umieści innych na ich miejsce”³⁰.

²⁶ P. Anast. V 13, 6-7; P. Bologna 1094, 9, 3-4 (GARDINER, *LEM*, 8. 63; CAMINOS, *LEM*, 24. 242).

²⁷ *Keilschrifturkunden aus Bogazköi*, [Staatliche Museen zu Berlin, Vorderasiatische Abteilung, III], p. 52 – korzystam z omówienia KLENGLA, *op. cit.*, p. 230.

²⁸ Cf. J. BOTTERO, *Habiru* in: *Reallexikon der Assyriologie und vorderasiatischer Archäologie*, vol. IV/1, 1972, p. 14-27; G. BUCCELATI, *‘Apiru and Munnabtutu – the stateless of the first cosmopolitan age*, JNES 36, 1977, p. 145-147; A.B. MILLARD, *A Wandering Aramean*, JNES 39, 1980, p. 153-155.

²⁹ D.O. EDZARD, R. HACHMANN, P. MAIBERGER, G. MANSFELD, *Kāmid el-Lōz - Kumidi. Schriftdokumente aus Kāmid el-Lōz*, Bonn 1970, nr 1 (Kl. 69, 277) i 2 (Kl. 69, 279). Ich datowanie opiera się na paleografii.

³⁰ Cf. G.T. MARTIN, *The Memphite Tomb of Horemheb, commander-in-chief of Tuf^cankhamūn*, vol. I,

Powstaje problem, na ile scena przedstawiona w grobie Haremhaba jest historyczna. Obfita korespondencja klinowa książąt syryjskich z faraonem wskazuje, że wszelkie prośby o pomoc załatwiane były korespondencyjnie i przez posłańców, którzy mieli dokładnie przedstawiać sytuację na konkretnym terenie. O ile możemy sobie jeszcze wyobrazić pojedynczych książąt jako suplikantów przed faraonem, to trudno przyjąć, że cała ich grupa przyszła do niego w tym celu. Nasuwa się przypuszczenie, że w rzeczywistości omawiana scena, jak wiele innych przedstawień egipskich, jest symboliczna i podobnie należy traktować związane z nią opisy. Możemy stąd wnosić, że odpowiedź faraona stanowi ogólniejsze sformułowanie egipskiej polityki na tym terenie. Zestawiając informacje zawarte w tekstach z Kumidi z odpowiedzią daną książętom syryjskim nasuwa się przypuszczenie, że w miejsce usuwanych plemion osiedla się w Syrii Nubijczyków.

Tę samą ideę znajdujemy w inskrypcji w Abu Simbel, gdzie Ramzes II określa go jako:

„Ten, który przenosi Nubijczyków na północ, a Azjatów do Nubii, ten, który przesuwając koczowników (Š3sw) na zachód, a Libijczyków (Th-nw) osiedla na wzgórzach. On napełnił osiedla wojskowe, które wybudował, łupami swego potężnego miecza”³¹.

O ile na pierwszy rzut oka tekst wydaje się jasny, to traci swą jednoznaczność, kiedy przyjrzymy mu się bliżej. Pozostaje niejasne, czy Libijczycy zostali przeniesieni w rejon Synaju, o czym nie mamy danych, czy też termin „wzgórze” (ts.wt) odnosi się do Delt, gdzie ich obecność znana jest skądinąd, a wtedy ts.wt odnosiłoby się do niewielkich wzniesień (gezire), na których znajdowały się osiedla mieszkalne. W ostatnim przypadku ich obecność nie tyle wynikała z przymusowego przesiedlania plemion libijskich, co ze stałego ich napływu z Libii. Ta okoliczność, jak również symetryczność cytowanego tekstu i podobne sformułowania w okresie wcześniejszym każą wątpić, że tekst informuje o konkretnych posunięciach tego króla³². Możliwe jednak, że odpowiada on ogólnie polityce faraonów.

W okresie późniejszym władza faraonów zarówno w Nubii jak i Syrii załamuje się, chociaż podejmowane są pojedyncze próby przywrócenia wcześniejszego statusu tego terytorium. Trudno powiedzieć w tej sytuacji, czy sprowadzenie przez Taharkę w pierwszej dekadzie swego panowania Azjatów do Kawa, gdzie mieli pracować jako ogrodnicy przy świątyni odbyło się w ramach podobnej akcji³³.

London 1989, p. 94-97. Cf. D.B. REDFORD, *Egypt, Canaan, Israel in Ancient Times*, Cairo 1993, p. 208.

³¹ KITCHEN, *RI*, vol. II.4, 1979, p. 14-16; J.H. BREASTED, *Ancient Records of Egypt*, vol. III, Chicago 1906, §457. Cf. KITCHEN, *TIP*, p. 245.

³² Cf. e.g. stela Totmesa III z Gebel Barkal: „Chwytałem mieszkańców Południa i ... chwytałem mieszkańców Północy”, a nieco dalej: „ten dobry bóg ... który miażdży mieszkańców Południa i ścina mieszkańców Północy ...” (G.A. REISNER, M.B. REISNER, *Inscribed monuments from Gebel Barka*, ZÄS 69, 1933, p. 24-39; Urk IV, 1227); stelę Amenhotepa II z Elefantyny: „On uprowadza mieszkańców Południa i miażdży mieszkańców Północy” (I. Kair 34019; Urk. IV 1841, 9-14).

³³ M.F.L. MACADAM, *The Temples of Kawa*, vol. I, *The Inscriptions*, Oxford 1949, p. 36, pl. 11-12; A. SPALINGER, *The Foreign Policy of Egypt preceding the Assyrian Conquest*, ChronEg 53, 1978, p. 26.

Deportacje nawet całych narodowości częściej spotykamy w historii starożytnego Bliskiego Wschodu, a szczególnie często uprawiali taką politykę Asyryjczycy³⁴. Przedstawione źródła wskazują, że nie obca ona była faraonom. Trudno jednak z tak skromnych danych wyciągnąć bardziej konkretne wnioski. Wydaje się, że informacje na temat osiedlania Nubijczyków w Syrii przez Echnatona i Tutanchamona są wiarygodne. Zachodzi możliwość, że również później akcje takie miały miejsce. Nie wiemy jednak, jakich rejonów dotyczyły, ani jakie były dalsze losy tej ludności. Jedynym znanym nam wydarzeniem z okresu późniejszego, które mogło odegrać w ich dziejach znaczną rolę, była inwazja „ludów morza”, która przetoczyła się przez Syrię w końcu XIII i na początku XII w., zmieniając zupełnie sytuację etnograficzną na tym terenie³⁵.

B. IX-VII w.p.n.e.

Termin „Kusz” i „Kuszyti” pojawiają się wielokrotnie w Biblii w odniesieniu do Nubii i Egiptu, ale tylko nieliczne wzmianki dotyczą obecności tej ludności w Palestynie. Poniżej zajmiemy się tymi ostatnimi.

Według Księgi Liczb 12, 1: „Miriam i Aaron mówili źle przeciwko Mojżeszowi z powodu Kuszytki, którą wziął za żonę. Rzeczywiście bowiem wziął za żonę Kuszytkę”³⁶. Określenie to wywołało obszerną dyskusję. Ponieważ Mojżesz poślubił wcześniej córkę kapłana Madianitów, Sefforę i miał z nią dwóch synów, którzy również później pojawiają się w Biblii³⁷, przyjmuje się, że Kuszytka jest identyczna z Madianitką³⁸, lub też że wzmianka o Kuszytce jest późniejszym wtrętem³⁹. Ta ostatnia opinia zakłada, że zastrzeżenia Miriam i Aarona dotyczyły obcego pochodzenia Seffory, ponieważ zakaz ożenku z cudzoziemcami powstał znacznie później niż czasy Mojżesza. Trzeba jednak zwrócić uwagę, że przyczyny zastrzeżeń nie zostały w tekście podane. Nie wykluczone zatem, że miały one zupełnie inny, bardziej przyziemny charakter i wiązały się z ciemną skórą jego drugiej żony. Istotne wydaje się tutaj, że w świetle źródeł omówionych w części pierwszej niniejszego artykułu obecność osób pochodzenia kuszyckiego na terenie południowej Palestyny nie może budzić wątpliwości.

Pojedyncze osoby o tym pochodzeniu spotykamy również później. Kuszytą był posłaniec do króla Dawida (ok. 1010-970)⁴⁰ donoszący mu o śmierci jego syna Absaloma (2 Sm 18, 21-32). Jednym z dworzan króla Judy, Sedecjasza, był Kuszyta Ebedmelech. W czasie oblężenia Jerozolimy przez wojska Nabuchodonozora w 587/586 r. doniósł on królowi, że Jeremiasz został wrzucony do cysterny (Jr 38, 7-13; 39, 16). Prawdopodobnie w obu, a z pewnością w ostatnim przypadku sytu-

³⁴ B. ODED, *Mass Deportations and Deportees in the Neo-Assyrian Empire*, Wiesbaden 1979, *passim*.

³⁵ N.K. SANDERS, *The Sea Peoples. Warriors of the Ancient Mediterranean*, London 1987, *passim*.

³⁶ To i następne tłumaczenia według Biblii Tysiąclecia.

³⁷ Wj 2, 21-22; 18, 3-4.

³⁸ DE VAUX, *op. cit.*, p. 313.

³⁹ E.g. według B.J. DIEBNERA, *...for he had married a Cushite woman*, *Nubica* 1/2, 1990, p. 499-504, termin ten odnosi się do pochodzenia Seffory z żydowskiej kolonii na Elefantynie.

⁴⁰ Daty panowania królów izraelskich według V. PAVLOVSKY, E. VOGT, *Die Jahre der Könige von Juda und Israel*, *Biblica* 45, 1964, p. 321-347.

acja przypomina informację znaną z niektórych źródeł klinowych. Możemy przypuszczać, że zwyczaj korzystania z Nubijczyków jako służby domowej nadal się utrzymywał. Hebrajskie imię Ebedmelech („sługa króla”, „eunuch”) może wskazywać, że jego właściciel był zadomowiony w Palestynie. Być może tylko ciemniejszy kolor skóry ojca Sofoniasza był powodem, że został on nazwany Kuszytą (Kšy) na początku VII w. p.n.e. (So 1, 1).

We wszystkich tych przypadkach mamy do czynienia z pojedynczymi osobami. Szereg dalszych przykładów obrazuje nam liczniejszą, chociaż okresową obecność Kuszytów w Palestynie. W 2 Księdze Kronik 12, 2-10 mamy informację, że w piątym roku panowania króla Roboama (ok. 931-914) nadciągnął Sziszak, król egipski, przeciwko Jerozolimie z 1200 rydwanów i 60.000 jeźdźców, oraz tłumem ludzi, którzy wyszli z Egiptu, Libijczykami, Sukkijczykami i Kuszytami. Zdobył liczne miasta Judy i Jerozolimę⁴¹. Biblijny Sziszak jest identyczny z Szeszonkiem, którego wyprawa znana jest również ze źródeł egipskich⁴². Mógł on mieć na celu między innymi podbój Palestyny i obsadzenie garnizonami zdobytych miast. W ten sposób Kuszyty biorący w nim udział mogli przez pewien czas stacjonować na tym terenie.

W 2 Księdze Królewskiej 19, 1 mamy wzmiankę, że w czasie oblężenia Jerozolimy przez Sancheriba prawdopodobnie w 701 r. na Palestynę wyruszył Tirhaka, król Kusz⁴³. Wyprawa Taharki znana jest również ze źródeł klinowych i Herodota (II 141). Wiemy, że doszło wtedy do bitwy pod Eltekeh w południowej Syrii i faraon musiał się wycofać⁴⁴. Możliwe, że część Kuszytów dostała się wtedy do niewoli. Ich udział w armii był wtedy z pewnością znacznie większy niż za Szeszonka.

Najistotniejsze informacje na temat Kuszytów w Syrii dotyczą początku IX w. p.n. e. Z 2 Krn 14, 8-14 wiemy, że około 897 r. król Judy Asa został zaatakowany pod Maresa przez Kuszytę Zeracha, który dowodził armią liczącą „milion żołnierzy i 300 rydwanów”. Asa wydał bitwę, pokonał „Kuszytów” i „Kuszyty uciekli”, a Asa ścigał ich do Gerar. „Kuszytów padło wtedy tylu, że nikt nie ocalał się przy życiu”. Asa złupił wszystkie miasta otaczające Gerar i wrócił do Jerozolimy. Tego wydarzenia dotyczy również 2 Krn 16, 8-9: „Czyż Kuszyty i Libijczycy nie byli wielką potęgą dzięki rydwanom i bardzo licznym wojskom”, wypowiedziane przy późniejszej okazji.

Wydarzenie to interpretowano bardzo różnie. Panowanie Asy (ok. 911-870) przypada na okres, kiedy władzę w Egipcie sprawował Osorkon I (929-893). Stąd próbowano widzieć w Zerachu transkrypcję jego imienia. Opinię tę odrzuca

⁴¹ Krótka wzmianka na ten temat również w 1 Krl 14, 25-27.

⁴² B. MAZAR, *The Campaign of Pharaoh Shishak to Palestine*, VTS 4, 1957, p. 57-66; *IDEM*, *The Early Biblical Period. Historical Studies*, Jerusalem 1986, p. 139-156. Wymienionych w 2 Krn 12, 3 Sukkijczyków (Sukkim) identyfikuje się z Iktn i Ik w tekstach egipskich, gdzie występują jako klasa żołnierzy. Zob. A.H. GARDINER, *P. Wilbour*, vol. II, London 1948, p. 81, n. 1; KITCHEN, *RI*, p. 295.

⁴³ Prawie identyczne sformułowanie w Iz 37, 9.

⁴⁴ SPALINGER, *op. cit.*, p. 22-47; K.A. KITCHEN, *Fontes atque pontes in: Eine Festgabe für H. Brunner*, M. GÖRG ed. [ÄAT 5], Wiesbaden 1983, p. 243-253.

G. Ricciotti, który zwraca uwagę, że Zerach jest określony w Biblii jako Etiopczyk, podczas gdy Osorkon był pochodzenia libijskiego⁴⁵. Według niego „*La Bible appelle éthiopiens, des groupes ethniques vivant au sud de la Palestine, qui étaient plutôt de race arabe, notamment les Madianites*”⁴⁶.

Według innej sugestii Zerach miał być dowódcą wysłanym do Palestyny przez Osorkona I. Nubijskie pochodzenie Zeracha tłumaczone jest wyprawą Szeszonka I do Nubii, skąd miał sprowadzić i wprowadzić do armii znaczny kontyngent Nubijczyków⁴⁷. Ta interpretacja budzi zasadnicze wątpliwości. Imię Zerach jest hebrajskie i występuje wśród pokoleń Judejczyków, Symeonitów, Lewitów i Edomitów, a także w inskrypcjach staroarabskich (Dṛh)⁴⁸.

Rzuca się w oczy pewna sprzeczność. Zerach nosi imię hebrajskie, ale zarówno on jak i jego wojska określone są jako Kuszyci. Wydaje się, że to ostatnie określenie odnosi się do rzeczywistego pochodzenia Zeracha i jego żołnierzy, podczas gdy samo imię łatwo wyjaśnić dłuższą obecnością tej grupy ludzi w środowisku miejscowym, od którego przejmowała imiona. Takie zjawisko obserwujemy w Egipcie, gdzie w okresie ptolemejskim spotykamy stosunkowo licznych Żydów, którzy stopniowo asymilują się w środowisku egipskim, tracąc znajomość języka aramejskiego i przyjmując imiona greckie, a jedynym wspólnym dla nich elementem staje się religia, której świętej księgi nie rozumieją, co prawdopodobnie zmusza ich do jej przekładu już w III w. p.n.e.

Do przedstawionej wyżej koncepcji niezbyt pasuje użyte w dalszym tekście określenie „Kuszyci i Libijczycy” odnoszące się do wojsk dowodzonych przez Zeracha. W tekstach biblijnych termin ten jest zwykłym określeniem wojsk egipskich, w których obie te narodowości występowały. Część referencji, jakie znajdujemy w Biblii, dotyczy okupacji kuszyckiej, kiedy siłą rzeczy Kuszyci dominowali w tej armii. Ta sytuacja skończyła się z końcem okupacji kuszyckiej w wyniku najazdu asyryjskiego. Wydaje się, że określenie „Kuszyci i Libijczycy” stanowiło ustalone pojęcie w tradycji biblijnej w odniesieniu do armii egipskiej. Najlepszym przykładem takiego użycia jest Dn 1, 43, gdzie czytamy, że „Kuszyci i Libijczycy” stali po stronie Antiocha IV Epifanesa w czasie jego walk w Egipcie w 168 r. p.n.e. Ponieważ określenie to nie odnosi się z pewnością do Greków, musimy przyjąć, że w zamyśle autora kryją się pod nim żołnierze egipscy, ale nie obserwujemy wtedy naboru ani nubijskiego ani libijskiego. Omawiany tu fragment dotyczy przełomu X i IX w., podczas gdy redakcje tej księgi datuje się na okres dużo późniejszy. Samo określenie mogło być zatem użyte zgodnie z tradycją biblijną i nie odpowiadało rzeczywistości. Wydaje się możliwa sytuacja, że pierwotna informacja o armii Kuszytów w 2 Krn 14, 8-14, została zinterpretowana w 2 Krn 16, 8-9, jako armia egipska i stosownie określona.

⁴⁵ G. RICCIOTTI, *Histoire d'Israël*, vol. I, Paris 1939, p. 42.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 453.

⁴⁷ KITCHEN, *TIP*, p. 309; P.M. CHEVEREAU, *Prosopographie des cadres militaires de la Basse Epoque*, Paris 1985, p. 276.

⁴⁸ Cf. E.A. KNAUF, *Midian. Untersuchungen zur Geschichte Palästinas und Nordarabiens am Ende des 2. Jahrtausends v. Chr.*, Wiesbaden 1988, p. 183.

W omawianym tekście mamy zatem do czynienia z Zerachem i Kuszytami, którzy nie wykazują wtedy żadnego uchwytne go związku z Egiptem. Z faktu, że Kuszy ci po klęsce pod Maresa uciekli do Gerar, możemy wnosić, że spodziewali się tam znaleźć schronienie i gdzie zapewne było centrum ich zamieszkania. Możliwe, że ich osiedla obejmowały przynajmniej część doliny Gerar⁴⁹. Jak wiemy z Biblii, samo miasto było filistyńskie⁵⁰. Nie wyklucza to jednak istnienia tam pewnej grupy Kuszytów. Musimy jednak przyjąć, że ze względu na dominującą w tym rejonie pozycję Filistynów Kuszy ci musieli się im podporządkować. Stąd i atak Zeracha na Maresa musiał być realizowany w porozumieniu z Filistynami lub na ich zlecenie⁵¹.

Na podobny rejon zamieszkania Kuszytów wskazuje również 2 Krn 21, 16, gdzie czytamy: „Pan poruszył przeciwko Joramowi (ok. 848-841) wrogiego ducha Filistynów i Arabów, którzy mieszkali obok Kuszytów”. Pogranicze filistyńsko-arabskie odpowiada z grubsza biorąc dolinie Gerar, a sama miejscowość Gerar, obecnie Tell Jemneh, znajduje się około 13 km na południowy wschód od Gazy. Jak wykazują wykopaliska, rejon ten stanowił prawdopodobnie spichlerz dla sąsiedniego Negebu⁵².

Z tą doliną łączy się z pewnością również 1 Krn 4, 39-41: „Poszli (synowie Symeona) więc do wąwozu Gedor, aż do wschodniej strony doliny, szukając pastwiska dla swych trzód. I znaleźli pastwiska obfite i dobre, okolice obszerną, spokojną i bezpieczną, albowiem już przedtem mieszkali tam Chamici. Ci zapisani tu imiennie przybyli za czasów króla judzkiego Ezechiasza, zniszczyli ich namioty, a Meunitów, którzy się tam znajdowali, obłożyli klątwa aż do tego dnia, zamieszkawszy na ich miejscu, ponieważ znaleźli tam pastwiska dla swych trzód”. Wymienione tu określenie „do wąwozu Gedor” tłumaczy Septuaginta ἔως τοῦ ἐλθεῖν Γεραρα, co zdaje się być poprawną formą, ponieważ hebrajskie litery „r” i „d” są bardzo podobne i mogły się mylić, a synowie Symeona zasiedlali zachodni Negeb⁵³. Datowanie wydarzenia na panowanie króla Ezechiasza umieszcza je w latach 728-699. Wzmianka o mieszkających tam wcześniej Chamitach może odnosić się do Kuszytów, o których wiemy, że byli synami Chama, a przytoczony fragment wskazuje, że ludność ta na przełomie VIII i VII w. już tam mieszkała. Zapewne nie mamy do czynienia z asymilacją z sąsiednimi plemionami, ponieważ kolor skóry dominował na tyle, że byłoby to widoczne.

Te nieliczne dane dotyczące Kuszytów wskazują, że mieszkali oni w południo-

⁴⁹ F.M. ABEL, *Géographie de la Palestine*, vol. II, Paris 1938, mapa V, umieszcza Kuszytów w rejonie Gerar.

⁵⁰ Cf. e.g. Rdz 10, 19.

⁵¹ Do takiej sytuacji nawiązuje prawdopodobnie I. HOFMANN, *Kushiten in Palästina*, GöttMisz 46, 1981, p. 10, która przyjmuje, że Zerach był prawdopodobnie zaciągniętym przez Filistynów szefem najemników.

⁵² F. PETRIE, *Gerar* [British School of Archaeology in Egypt], London 1928, *passim*. Cf. RICCIOTTI, *op. cit.*, p. 100. Biblia umieszcza w Gerar epizody z życia Abrahama i Izaaka. Cf. Rdz 20, 1-18; 21, 34; 26, 1-16, a także uwagi W. HELCKA, *Die Beziehungen Ägyptens zu Vorderasien im 3. und 2. Jahrtausend v. Chr.* [ÄgAbh 5], Wiesbaden 1971, p. 580-581.

⁵³ Cf. I. EPH^CAL, *The Ancient Arabs. Nomads on the Borders of the Fertile Crescent 9th-5th Centuries B.C.*, Jerusalem - Leiden 1982, p. 65.

wej Palestynie, z czego przynajmniej część osiedlona była w Gerar i okolicy, a jednocześnie, że była to grupa mało liczna i nie odgrywała większej roli. Wydaje się prawdopodobne, że Kuszyti ci są potomkami ludności tego pochodzenia osadzonej tam przez faraonów Nowego Państwa.

C. VII-III w. p.n.e.

Dla okresu późniejszego nie mamy bezpośrednich danych na temat Kuszytów (Nubijczyków) w południowej Syrii. Pojawiają się oni jednak w nazwach geograficznych w północnej części Egiptu i terenach pogranicznych. Wiemy, że jeńców wojennych osiedlano często w zwartych grupach w osiedlach dla nich założonych. Możemy przypuszczać, że tak powstałe osiedla przybierały często nazwy od ich mieszkańców. Interpretacje badaczy odbiegają jednak od wyrażonej wyżej opinii. Przyjmuje się zapewne na podstawie analogii z nazwami, gdzie pojawia się imię królewskie, że w nazwach tych występują imiona osobowe (np. P3-Nḥs, P3-Hr i in.)⁵⁴. Należy jednak zwrócić uwagę na zjawisko językowe, które ma zasadnicze znaczenie dla właściwej interpretacji tych nazw. W języku egipskim używa się częściej liczby pojedynczej rzeczowników w znaczeniu *kollektivum*⁵⁵. Takie formy spotykamy np. w określeniach: p3 tš p3 Išr „terytorium Asyryjczyka” (= Syria)⁵⁶, p3 tš n p3 Grtj „terytorium Kreteńczyka” (= Kreta)⁵⁷, p3 t3 n p3 Hr „kraj Huryty” (= Fenicja)⁵⁸. Ten ostatni przykład jest szczególnie pouczający, ponieważ w okresie wcześniejszym terytorium to określane było jako Hr, a w tekstach ptolemejskich również jako p3 t3 n3 Hr w „kraj Hurytów”⁵⁹. Tę samą ludność spotykamy w nazwie P3-sbt-n-p3-Hr „Mur (Twierdza) Huryty” w nomie atrybickim⁶⁰. Przytoczone przykłady pozwalają sądzić, że przynajmniej część nazw geograficznych, w których występują nazwy ludności w liczbie pojedynczej, ma związek z pierwotną obecnością tej ludności w konkretnej miejscowości.

W północnej części Egiptu spotykamy następujące miejscowości z elementem Nḥs „Nubijczyk”:

Nḥs „(Miasto) Nubijczyka” występuje w P. Anastasi IV, który pochodzi z okresu panowania Ramessydów i zawiera szczegółowe wytyczne co do przygotowań do wizyty królewskiej (13, 8 - 17, 9)⁶¹. Wśród wielu artykułów spożywczych potrzeb-

⁵⁴ E.g. E. JELINKOVA-REYMOND, *Les inscriptions de la statue guerisseuse de Djed-Her-le-Sauveur*, [IFAO BdE 23] Le Caire 1956, p. 92, n. 3; SMITH, *Onkhseshonqy*, p. 154.

⁵⁵ Cf. CAMINOS, *LEM*, 345.408 (p3 ʿ3m); W. SPIEGELBERG, *Demotische Grammatik*, Heidelberg 1925, p. 40.

⁵⁶ Dekret z Kanopos, demot., I. 5:18 (W. SPIEGELBERG, *Der demotische Text der Priesterdekrete von Kanopos und Memphis*, Heidelberg 1922, p. 10).

⁵⁷ P. Kairo 31222 (G.R. HUGHES, *A Demotic Astrological Text*, JNES 10, 1951, p. 256-264; R.A. PARKER, *A Vienna Papyrus on Eclipse- and Lunar-Omina*, Providence, Rhode Island 1959, p. 11).

⁵⁸ O. Karnak L.S. 462.4,4 (E. BRESCIANI, *Registrazione catastrale e ideologia politica nell'Egitto tolemaico*, *EgVicOr* 6, 1983, p. 15-31).

⁵⁹ Dekret z Kanopos, demot., 5/18 (cf. *supra* n. 56).

⁶⁰ Posążek Dżed-Hora (JELINKOVA-REYMOND, *op. cit.*, p. 87. 92).

⁶¹ P. BM 10249 - GARDINER *LEM*, p. 52; CAMINOS *LEM*, p. 198-201.

nych z tej okazji wymienione są również ryby brj z nhr-Nḥs (15, 7). Pierwszy element tej nazwy jest odpowiednikiem semickiego naḥal/naḥal „rzeka, wadi”⁶². Wyrażenie to było interpretowane jako Nil, Wadi el-Arisz w rejonie Rafii, a ostatnio jako odpowiednik Nahal Besor na południe od Gazy⁶³. Omawiane tu określenie W. Spiegelberg tłumaczy jako „Neger-Wadi (?) (im Delta)”⁶⁴, jednak wadi jako koryto rzeki właśnie w Delcie nie ma większego sensu. H. Gauthier przyjmuje, że chodzi o peluzyjską odnogę Nilu⁶⁵, ale nie mamy żadnych danych co do tak dokładnego położenia nhr. Wydaje się najbardziej prawdopodobne, że chodzi o jedną z odnóg Nilu. Sposób zapisu Nḥs sugeruje, że mamy do czynienia z „Miastem Nubijczyka”. Było ono zapewne dostatecznie znaczące, by nadać nazwę jednej z odnóg Nilu.

P3-bḥn-(n-p3)-Nḥs „Warownia Nubijczyka” w rejonie Herakleopolis występuje w dwóch dokumentach. Jeden z okresu panowania Ramzesa V (1148-1144)⁶⁶, drugi Szeszonka I (945-924)⁶⁷. Jego nazwa może wskazywać, że było zamieszkałe przez ludność z południa. Być może do tej obecności nawiązuje imię Pnasis „Nubijczyk” w tekstach greckich okresu ptolemejskiego, które jest wtedy stosunkowo rzadkie, ale występuje tylko w nomie herakleopolitańskim i oksyrynychickim⁶⁸.

Obecności wojsk kuszyckich, a więc Nubijczyków, możemy się spodziewać w centralnej Delcie po najeździe Pianchiego. Wiemy, że Akanosz sprawujący władzę w Sebennytos (Tb-ntr), Isidopolis (Ḥbj.t) i Diospolis (Sm3-bḥd.t) był jednym z pierwszych książąt, którzy pośpieszyli z hołdem do Pianchiego po zajęciu przez niego Memfis. Był on następnie teściem nieznanego z imienia króla kuszyckiego, a jedna z jego córek nosiła imię T3-nt-Kš „Kuszytka”. Jego związki z Kuszytami są więc ewidentne. Jego posiadłości sąsiadowały na zachodzie z potężnym Tefnacht-em, władcą „królestwa Zachodu”, któremu musiał stawiać czoła. Pomoc i protekcja Nubijczyków była dla niego niezwykle cenna, tak jak poparcie dla Etiopów w tym rejonie bardzo korzystne dla utrzymania ich władzy⁶⁹.

Tachpanches występuje w szeregu źródłach z okresu VII-V w. p.n.e.⁷⁰ Septuaginta przekłada tę nazwę na Dafnai, znaną również z Herodota (II 30. 107), który

⁶² J.E. HOCH, *Semitic Words in Egyptian Texts of the New Kingdom and Third Intermediate Period*, Princeton 1994, p. 193.

⁶³ Cf. H. GAUTHIER, *Dictionnaire de noms géographiques*, vol. III, Le Caire, p. 98; N. NA'AMAN, *The Brook of Egypt and Assyrian Policy on the Border of Egypt*, Tel Aviv 6, 1979, p. 74-80.

⁶⁴ SPIEGELBERG, *Namen*, p. 60.

⁶⁵ DG, vol. III, 98.

⁶⁶ P. Wilbour, B 14. 16 - A.H. GARDINER, *The Wilbour Papyrus*, vol. III, London 1948, p. 121.

⁶⁷ I. KAIRO, *Journal d'Entrée*, 39410, I. 21 - P. TRESSON, in: *Mélanges Maspero, Orient*, vol. I, [MIFAO 66], Le Caire 1935-1938, p. 817-840.

⁶⁸ CLARYSSE, *op. cit.*, p. 16-17.

⁶⁹ J. YOYOTTE, *Les principautés du Delta au temps de l'anarchie libyenne* in: *Mélanges Maspero*, vol. I.4, [MIFAO 66], Le Caire 1961, p. 159-161; F. GOMÅR, *Die libyschen Fürstentümer des Deltas*, Wiesbaden 1974, p. 68-73.

⁷⁰ Jr 2, 16; 43, 7-9; 44, 1; 46, 14; Ez 30, 18; papyrus fenicki Muzeum Kairskiego datowany na VI-V w. p.n.e. List znaleziono w Sakkara, lecz został napisany w Daphnae - N. AIMÉ-GIRON, *Ba'al Saphon, et les dieux de Tahpanhès dans un nouveau papyrus phénicien*, ASAE 40, 1940, p. 433-443; H. DONNER, W. RÖLLIG, *Kanaanäische und aramäische Inschriften*, vol. I-III, Wiesbaden 1962-1964, nr 50.

precyzuje, że chodzi o Δάφναι αἱ Πελοούσιαι. W miejscowości tej stacjonowały za Psamtycha I wojska strzegące dostępu do Egiptu. Przyjmuje się ogólnie, że ta ostatnia nazwa odnosi się do egipskiej formy Tbn występującej w okresie grecko-rzymskim⁷¹ i odpowiada miejscowości Tell Defenneh we wschodniej Deltcie. Zachodzi duże prawdopodobieństwo, że forma grecko-rzymska kontynuuje Tbn.t znaną z okresu Ramessydów⁷². Tachpanches nie występuje w źródłach egipskich i jest rekonstruowane jako T3-ḥw.t-p3-Nḥs⁷³, T3-ḥj-p3-Nḥs⁷⁴, T3-ih.t-p3-Nḥs⁷⁵. O ile początek tej nazwy nie jest pewny, to nie ulega wątpliwości, że jej zakończenie zawiera -p3-Nḥs „... Nubijczyka”. Dwie nazwy tej samej miejscowości można tłumaczyć tym, że osiedlenie się Nubijczyków spowodowało powstanie nowego określenia, w którym znalazła swój wyraz nowa sytuacja etniczna. Utrzymywanie się formy Daphnae (Tbn) w okresie późniejszym być może wskazuje, że sytuacja ta nie utrzymała się długo, ale trzeba zwrócić uwagę, że dysponujemy dość skromnym materiałem źródłowym.

Z Epoki Późnej pochodzi posążek Pabesa, który był prorokiem Amona p3-ḳ3-Nḥs. Kazał go sporządzić jego syn, który również był prorokiem Amona p3-[n]-i3.t-Nḥs⁷⁶. Oba epitety, p3-ḳ3-Nḥs i i3.t-Nḥs „wzgórek Nubijczyka” odnoszą się z pewnością do tej samej miejscowości, której położenia nie jesteśmy w stanie ustalić. Z okresu panowania Nektanebo II pochodzi stół ofiarny, gdzie podane są listy bóstw, wśród których odnajdujemy Mrḥw ḥrj-ib Nḥs „Mereh, który mieszka w (mieście) Nubijczyka”⁷⁷. Również w tym przypadku nie jesteśmy w stanie podać położenia tej miejscowości. Prawdopodobnie znajduje się ona na południe od Athribis i jest identyczna z dwiema poprzednimi nazwami.

Dokumenty demotyczne wymieniają następujące nazwy geograficzne) N3.w-c3m-p3-Nḥs⁷⁸, N3-c3m-p3-Nḥs⁷⁹, N3-c.w.w-c3m-p3-Nḥs⁸⁰. Dwie pierwsze formy

⁷¹ P. Berl. 13588, II 10; III 1 (W. ERICHSEN, *Eine neue demotische Erzählung* [AbhMainz, 1956. 2], Wiesbaden 1956, *passim*). Nazwa ta jako Tbnj występuje prawdopodobnie w O. Hor. 7, 6. 7; 26 Ro. 1; 60, 1 (II w. p.n.e. - J.D. RAY, *The Archive of Hor*, London 1976, *passim*) i Tbn w P. Kairo 31169, II, 8 (ptol. - W. SPIEGELBERG, *Demotische Denkmäler* [CGC], Strassburg 1907-1908, vol. I, p. 271; vol. II, pl. 109). *IDEM*, *Namen*, p. 59 umieszcza ją za G. DARESSYM (*La liste géographique du papyrus no 31169 du Caire*, Sphinx 14, 1910-1911, p. 160) w środkowej Deltcie. Cf. H.S. SMITH, *A Note on Amnesty*, JEA 54, 1968, p. 212, n. 1; K.-TH. ZAUZICH, *Das topographische Onomastikon in P. Kairo 31169*, GöttMisZ 99, 1987, p. 83-91.

⁷² P. Anastasi VI, 10, 11 (GARDINER *LEM*, p. 72-74; CAMINOS *LEM*, p. 280-282). O ile GAUTHIER, *op. cit.*, vol. II, p. 72, skłania się ku takiej identyfikacji, to A.H. GARDINER, *Ramesside Texts Relating to the Taxation and Transport of Corn*, JEA 27, 1942, p. 58, n. 2, dopuszcza możliwość, że jest to zapis Tbn-ntr „Sebennytyos”. W tej sytuacji CAMINOS *LEM*, p. 283, przyjmuje, że chodzi o miasto w Deltcie o nieznanym lokalizacji.

⁷³ SPIEGELBERG, *Namen*, p. 59.

⁷⁴ K.-TH. ZAUZICH, *Ägyptologische Bemerkungen zu den neuen aramäischen Papyri aus Saqqara*, Enchoria 13, 1985, p. 115-116.

⁷⁵ P. CHUVIN, J. YOYOTTE, *Documents relatifs au culte pélusien de Zeus Casios*, RA 1, 1986, p. 48.

⁷⁶ Kolekcja Eid - P. VERNUS, *Athribis. Textes et documents relatifs à la géographie, aux cultes et l'histoire d'une ville du Delta égyptien à l'époque pharaonique* [IFAO BdE 74], Le Caire 1978, p. 108.

⁷⁷ P. Turin 1751 - *ibidem*, p. 120-135.

⁷⁸ P. Berlin 13588, III, 8 (cf. *supra* n. 71); P. Brit. Mus. 10508, IV, 6. 9. 18 (cf. *supra* n. 9).

występują w tekstach literackich pochodzących z okresu grecko-rzymskiego, które treściowo odnoszą się do XXVI dynastii i dotyczą tej samej miejscowości⁸¹. Ostatnią spotykamy w dokumencie z III w. p.n.e. Występujący przed nią przyimek ḥr „w” wskazuje jasno, że w tym wypadku mamy do czynienia z określeniem terytorium a nie miejscowością, a więc nie jest ona wariantem wcześniejszych form, ale jeszcze jedną nazwą geograficzną zawierającą te same elementy.

Nie ma zgody wśród badaczy co do interpretacji nazw występujących w źródłach demotycznych. W. Spiegelberg widział w C^3m „pasterza, robotnika rolnego”, a w $\text{-p}^3\text{-Nḥs}$ „Murzyna”⁸². B.H. Stricker odpowiednie fragmenty P. Brit. Mus. 10508 interpretował jako C^3m $\text{P}^3\text{-Nḥs}$ „pasterz Pinehas”⁸³. Według H.S. Smitha brak rodzajnika określonego przed C^3m i jego obecność przed Nḥs wskazują, że nazwy $\text{N}^3\text{.w-}\text{C}^3\text{m-p}^3\text{-Nḥs}$ nie można tłumaczyć „the places belonging to the Asiatic and the Negro”. Przyjmuje on, że $\text{P}^3\text{-Nḥs}$ jest imieniem osobowym, ale C^3m oznacza „Azjata”, a całe wyrażenie należałoby według niego rozumieć „(Place of) those belonging to the Asiatic Pinehas”, przy czym miałyby się ono odnosić do Nehasy, władcy z Drugiego Okresu Przejściowego⁸⁴. K.-Th. Zauzich stara się z kolei wykazać, że C^3m nie posiada w ogóle znaczenia i jest w rzeczywistości formą rozwoju fonetycznego od pierwotnego $\text{C}^{\text{h}}\text{j}$. Proponuje on czytać nagłosowe $\text{N}^3\text{-}$ jako $\text{T}^3\text{-}$, których zapis demotyczny jest identyczny i przyjmuje, że forma demotyczna jest późniejszym zapisem Tachpanches⁸⁵.

Niektóre elementy przedstawionych opinii budzą wątpliwości. Trudno przyjąć propozycję K.-Th. Zauzicha o przekształcaniu się Tachpanches w $\text{T}^3\text{-}\text{C}^3\text{m-p}^3\text{-Nḥs}$ i identyczności obu nazw. Forma znana z papirusów demotycznych należy do częściej spotykanego typu nazw miejscowości z prefiksem $\text{N}^3\text{-}$ (rodzajnik liczby mnogiej lub prefiks dzierżawczy) powstających od okresu Ramessydów, jak np. $\text{N}^3\text{j-Wsr-m}^3\text{C.t-mrj-Imn}$, $\text{N}^3\text{j-t}^3\text{-ḥw.t}$ ($\text{N}\alpha\theta\omega$)⁸⁶. Wydaje się pewne, że Tachpanches i $\text{N}^3\text{.w-}\text{C}^3\text{m-p}^3\text{-Nḥs}$ / $\text{N}^3\text{-}\text{C}^3\text{m-p}^3\text{-Nḥs}$ to dwie różne miejscowości. Wiemy z P. Berlin 13588, III, 1-3, że znajdujący się w Tbn (Daphnae; Tachpanches) kapłan na wiadomość o śmierci króla „w kraju na wschód od $\text{N}^3\text{.w-}\text{C}^3\text{m-p}^3\text{-Nḥs}$ ” udał się natychmiast do miejsca jego balsamowania. Wiemy, że Psametych I zmarł poza

⁷⁹ P. Bibl. Nat. 215, a 16. 18 - W. SPIEGELBERG, *Die sogenannte Demotische Chronik des Pap. der Bibliothèque Nationale zu Paris*, Leipzig 1914, *passim*.

⁸⁰ O. Karnak L.S. 462.4, 3 - BRESCIANI, *op. cit.*, p. 15-31. Cf. K.-Th. ZAUZICH, *Von Elephantine bis Sambehdet*, Enchoria 12, 1984, p. 193 i mój artykuł: *Der Zweite Syrische Krieg im Lichte des demotischen Karnak-Ostrakons und der griechischen Papyri des Zenon-Archivs*, JJurP 21, 1991, p. 87-104.

⁸¹ Cf. SMITH, *Onkhsheshongy*, p. 154(i), 155-156; THISSEN, *op. cit.*, *passim*.

⁸² SPIEGELBERG, *Namen*, p. 60.

⁸³ *De Wijsheid van Anchsesjonq*, OudhMeded 39, 1958, p. 59, n. 26. Podobnie THISSEN, *op. cit.*, p. 56.

⁸⁴ SMITH, *Onkhsheshongy*, p. 154.

⁸⁵ K.-Th. ZAUZICH, *Ägyptologische Bemerkungen zu den neuen aramäischen Papyri aus Saqqara*, Enchoria 13, 1985, p. 116.

⁸⁶ GAUTHIER, *op. cit.*, vol. III, p. 67-68; A.H. GARDINER, *Ancient Egyptian Onomastica*, vol. II, Oxford 1947, p. 81*, 147*.

Egiptem⁸⁷. C3m występuje częściej w tekstach demotycznych bez rodzajnika. Jego znaczenie w języku egipskim ukształtowało się historycznie od pierwotnego „Azjata”, który pojawiał się z północnego wschodu jako koczownik i pasterz bydła do znaczenia „pasterz”, kiedy osiadł na stałe w Egipcie. Możemy jednak przypuszczać, że pierwotne znaczenie zachowało się w nazwach miejscowości, zwłaszcza na wschodniej granicy Egiptu⁸⁸. Powyższe rozważania wskazują, że zarówno C3m jak i p3-Nḥs mogą odnosić się do ludności. Zachodzi możliwość, że kontynuują one wcześniejsze określenia. Możemy sądzić, że nazwy te łączą się z osadnictwem nubijskim w północnej części kraju i na terenach granicznych, lub nawiązują do czasowej obecności Nubijczyków.

Nie sposób ustalić, jaka była rzeczywista sytuacja etniczna w tym rejonie w III w. p.n.e. Niewiele wnosi tu list Tubiasa, przywódcy Ammonitów do diojkety Apolloniosa z 13 maja 257 r.⁸⁹. Jego autor informuje w nim, że wysłał diojkecie czterech niewolników w wieku 7-10 lat i dołącza ich opisy. Trzej z nich określani zostali jako κλαστόθριξ (o kręconych włosach), z czego jeden dodatkowo μελάχρης (o ciemnym kolorze skóry), a jeden - ἔσσιμος πρόστομος (o grubych wargach). Trudno jednak powiedzieć, że mamy tu do czynienia z Kuszytami⁹⁰, ponieważ tego typu określenia w papirusach były mało dokładne⁹¹. Pochodzenie tych niewolników jest nieznane, a ich imiona Haimos, Atikos, Audamos nie zostały wyjaśnione. Jeśli nawet przyjmujemy, że byli oni Kuszytami, to nie można tego bez zastrzeżeń łączyć z wcześniejszym osadnictwem tej ludności w południowej Syrii, chociaż takiej możliwości nie możemy wykluczyć. W tym okresie dochodzi bowiem nowy element. Na terenie Syrii istniał rynek niewolników. Stąd pochodzą również inni niewolnicy, jakich spotykamy w archiwum Zenona. Wysłanie ciemnych niewolników Apolloniosowi mogło wynikać z pewnego zapotrzebowania na nich.

Ludność o czarnej skórze zamieszkuje obecnie dolinę Jarmuku, a wedle jej własnej tradycji została tam osiedlona w średniowieczu. Tej ostatniej nie sposób jednak zweryfikować bez dokładnych badań⁹².

Stosunkowo duża liczba źródeł o bardzo zróżnicowanym charakterze dotycząca Nubijczyków w południowej Syrii rozproszona jest na przestrzeni około tysiąca lat. Wydaje się pewne, że ludność ta była deportowana przez faraonów Nowego Państwa z Nubii i osadzana w Syrii. Akcje takie były prawdopodobnie przeprowadzane kilkakrotnie w historii Egiptu. Nie znamy miejsc osiedlania Nubijczyków. Pewne dane mamy tylko dla doliny Gerar i najbliższej okolicy. Jest to terytorium graniczne. Północno-wschodnia granica Egiptu zawsze sprawiała kłopoty władcom egipskim. To z tej strony stale napływała ludność obca, zakłócając stabilizację we

⁸⁷ Cf. M. SMITH, *Did Psammetichus I die abroad?*, OLP 22, 1991, p. 101-109.

⁸⁸ Na tę okoliczność zwraca uwagę SMITH, *Onkhsheshongy*, p. 154.

⁸⁹ P. Cairo Zen. I 59076; Reed. R. SCHOLL, *Sklaverei in den Zenonpapyri*, Trier 1983, nr 12.

⁹⁰ Jak chce HOFMANN, *op. cit.*, p. 10.

⁹¹ Cf. J.K. WINNICKI, *Verlegungen von drei Soldaten aus Pathyris* in: *Proceedings of XXth International Congress of Papyrologists*, A. BÜLOW-JACOBSEN ed., Copenhagen 1994, p. 601, n. 14.

⁹² Informację zawdzięczam prof. M. Gawlikowskiemu.

wschodniej Delcie. Osadzanie tutaj bitnych Nubijczyków miało zapewne po-
wstrzymać ten napływ lub złagodzić jego ujemne skutki.